

Л 2005

9402к

ОҚУЛЫҚ

Алауханов Е.О.

КРИМИНОЛОГИЯ

АЛМАТЫ ЖЕТІ ЖАРҒЫ

ОҚУЛЫҚ

Алауханов Е.О.

КРИМИНОЛОГИЯ

(Қылмыстану)

АЛМАТЫ
«ЖЕТІ ЖАРҒЫ»
2005

ББК 67.51 я 7

А 39 ✓

SPI

“Жеті жарғы” ЖАҚ 2002 жылы Франция
өнеркәсібіне жәрдемдесу жөніндегі
Ассоциацияның
Алтын медалімен наградталды

*Қазақстан Республикасы Мәдениет, ақпарат және спорт
министрлігінің бағдарламасы бойынша шығарылып отыр*

*Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің,
Қазақстан Республикасы Әділет министрлігінің,
Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің ғылыми кеңестері,
Алматы Академиясы және Семей заң институтының ғылыми кеңестері
мақұлдаған*

Жауапты редакторы: *Қайыржанов Е.І.* — заң ғылымдарының
докторы, профессор, ҚР ғылым мен техникаға еңбегі сіңген қайраткер.

Пікір жазғандар:

- Ағыбаев А.Н.* — заң ғылымдарының докторы, профессор,
ҚР-на еңбегі сіңген қайраткер
Әбдіров Н.М. — заң ғылымдарының докторы, профессор
Дулатбеков Н.О. — заң ғылымдарының докторы
Рустемова Г.Р. — заң ғылымдарының докторы, доцент

Алауханов Е.О.

А 39 Криминология (Қылмыстану): Оқулық. — Алматы: Жеті жарғы, 2005. — 232 бет.

ISBN 9965-11-164-2

Бұл оқулық заң ғылымдарының докторы, заңгер-жазушы, Қазақстан Журналистер одағының лауреаты, ҚР Мәдениет қайраткері Е.Алаухановтың орындауымен тұңғыш рет типтік оқу бағдарламасына сәйкес дайындалды.

Оқулықта криминологияның пәні, мазмұны, методологиясы мен әдістемесі, оның ғылым ретінде қалыптасуы және қазіргі жағдайы қарастырылады. Қылмыскерлік деген не және қылмыскер тұлғасы қандай, қоғам мен қылмыс динамикасы арасындағы байланыс, қандай қоғамдық құбылыстар қылмыс пен қылмыскерліктің детерминанттары болып табылады деген сұрақтарға жауап беріледі. Жоғарыда айтылғандарға сүйеніп, қылмыскерліктің кейбір түрлеріне жан-жақты талдау жасалынады және онымен күрес тәсілдері қаралады.

Оқулық заң жоғары оқу орындары мен факультеттерінің студенттеріне, аспиранттарына және оқытушыларына, тергеу, прокуратура, сот органдары қызметкерлеріне, сондай-ақ қазіргі криминология проблемасымен айналысып жүрген жас маман заңгерлерге арналған.

А $\frac{1203021100 - 008}{419 (05) - 2005}$ 32 — 2005

ББК 67.51 я 7

ISBN 9965-11-164-2

© Алауханов Е.О., 2005

© «Жеті жарғы» ЖШС, 2005

Осы еңбегімді казак заңының патриархы, заң ғылымдарының докторы, профессор, Ұлттық ғылым академиясының академигі көрнекті ұстазым *Салық Зимановқа* арнаймын.

1-тарау. КРИМИНОЛОГИЯНЫ ҒЫЛЫМ РЕТİNДЕ ҚАРАУ

§1. Криминология пәні және оның мазмұны. §2. Криминологияның ғылым ретінде қалыптасуы және дамуы. §3. Криминология ғылым жүйесінде

§ 1. Криминология пәні және оның мазмұны

Егер сөзбе-сөз ұғынсақ, криминология дегеніміз қылмыскерлік жайындағы ілім: Crimen — *қылмыс*, logos — *ілім*. Бірақ криминология ғылымының нақты мазмұны едәуір күрделі әрі көп аспектілі. Ол жекелеген қылмыстардың ғана емес, жаппай қылмыстық әрекет ретіндегі *қылмыскерліктің* де заңдылығын зерттейді, адам неге қылмыс жасайды? Өз проблемаларын шешу үшін көптеген адамдар неге қылмыс жолына түседі? Ондайға жол бермеу үшін не істеу керек? — деген сұрақтарға жауап береді.

Кез келген басқа ғылым сияқты криминология да *заңдылықты* зерттейді. *Криминологияның айрықша пәні* — заңдылықтар: а) қылмыскерліктің барлық көріністері; ә) қылмыскерліктің детерминациялары мен себептілігі; б) қылмыскерліктің әртүрлі ықпалға ұшырайтындығы.

Қылмыскерліктің әр түрлі көрініс табуы мыналарды қамтиды: қылмыс немесе жеке қылмыстық әрекет; қылмыскерліктің әртүрлі негіздер бойынша бөлініп алынатын жекелеген түрлері (экономикалық, мемлекеттік, кәмілетке толмағандардың, әйелдердің және т.б.); мемлекеттің белгілі бір аймағындағы, мемлекеттегі адамзат қоғамының әртүрлі кезеңіндегі қылмыскерлік.

Осы айтылғандардан мынадай тұжырым жасауға болады: қылмыскерлік — адамзат тарихында бұрын болған және қазіргі бар қоғамдардың барлығының да ажырамас бөлігі¹.

Криминология қылмыскерлікті орын мен уақыттың нақты жағдайында зерттейді. Криминолог қоғамға, адамға, бір жағынан, «қылмыскерлік арқылы», қылмыстық әрекет арқылы қарайды. Тек

қылмыскерлік, оның себептері және онымен күрес – криминологияға негізгі керектілер осылар. Қылмыскерліктен бастау алып ол оның себептерінің, онымен күресті ұйымдастырудың, оның алдын алудың талдамасына тереңдеген сайын қоғам мен табиғатта бар басқа да кең әрі күрделі проблемаларға шығады. Философ, керісінше, қылмыскерлікті көптеген құбылыстардың бірі ретінде, барлық басқалардың өзара байланысы, өзара әрекеттестігі контекстінде қарайды. Философтар қылмыскерлікке табиғат пен қоғамның жалпы заңдылықтарын зерттеуге байланысты талдама жасайды.

Нақты өмірде қылмыскерлік пен басқа келеңсіз әлеуметтік ауытқулар (алкоголизм, маскүнемдік, наркомания, көлеңкелі экономия және т.б.) арасындағы шекараны дәл анықтау қиын. Оларды оқшаулап қарау салыстырмалы, жасанды болып шығады.

Қолданыстағы заң қылмыскерліктің шекарасын көрсетеді, бірақ криминологиялық зерттеулердің шекарасы одан біршама кең. Қоғам мен заң өзгергенде қылмыс және қылмыс емес деген ұғымдар да өзгереді. Криминолог белгілі бір іс-әрекеттерді криминалға жатқызу (оларды заң бойынша қылмыс деп тану) және криминалға жатқызбау (тиісті іс-әрекеттерді заң бойынша қылмыстар қатарынан, яғни қылмыстық жазаланатындар қатарынан алып тастау) туралы мәселеге өз үлесін қосады. Қылмыс жасайтын адамдарды зерттей келе криминологтер мынаны байқады: ұдайы құбылып отыратын жағдайда олардың қоғамға қауіпті әрекеттері өз нысанын өзгертеді екен, ал бұл нысанның өзгеруінен сол әрекет өзінің қоғамға қауіптілік сипатын жоғалтудың орнына, кейде бұрынғыдан да бетер қауіпті болады екен. Мұндай жағдайда қылмыстық заңға өзгертулер мен толықтырулар енгізу керек. Заңның криминологиялық келісімділігін, оның қоғамға аса қауіптілік келтіретін жаңа шындыққа сәйкестігін осы криминологтар қамтамасыз етеді. Қылмыстық құқық саласындағы мамандарда құбылмалы кезде қоғамға қауіпті әрекет нысанының өзгеретіндігі жайында толықтай деректер болмайды.

Сонымен криминолог қылмыскерлік пен келеңсіз әлеуметтік ауытқулардың өзге нысандарының өзара байланысындағы, олардың қоғамға қауіпті әрекетке айналуындағы заңдылықты зерттейді.

Профессор Г.М. Минковский бейнелеп айтқандай, криминологтердің назар аударатын объектілері қалайда «фондық құбылыстар» болуға тиіс. Бірақ криминологтер оларды толық көлемде емес, тек олардың қылмыскерлікпен байланысын ғана зерттейді.

Қылмыскерлік детерминациясы және себептілігі — бұл, жалпы алғанда, қылмыскерліктің қоғамда туындау процесі (әлеуметтік детерминация) және сол процесті тудыратындарды, себептік байланыстарды бөліп алу (себептілік).

Қылмыскерлік детерминациясы мен себептілігі, жалпы, қоғамдағы, мемлекеттегі, аймақтағы қылмыскерліктің, белгілі бір әлеуметтік топ өкілдерінің қылмыскерлігінің, қылмыскерліктің кейбір түрлерінің, жеке қылмыстық әрекеттің қандай да бір кезеңде дамуын зерттейді.

Бұл ретте тек қоғамның қылмыскерлікке ғана емес, сонымен қатар қылмыскерліктің қоғам өмірінің әр түрлі жақтарына ықпал ету процесі де талданады.

Қылмыскерліктің әр түрлі ықпалға ұшырау заңдылығын талдағанда алдыда қылмыскерлікпен күрестің неғұрлым тиімді жолдарын іздестіру мақсаты тұрады.

«Қылмыскерлікпен күрес» — күрделі, көп аспектілі қызмет, ол қылмыскерліктің өзіне және оның себептеріне, жағдайға ықпал етуді қамтиды. Бұл қызмет қылмыскерлікпен күресті жалпы ұйымдастыруды да, қылмыскерліктің алдын алуды да, құқық қорғау қызметін де қамтиды. Егер алғашқы екі мәселе, негізінен, криминологтердің назарын аударатын басты объектілер болып келсе, ал құқық қорғау қызметі — оның жүйелілігін қамтамасыз ету және криминологиялық келісім тұрғысынан алынады. Құқық қорғау қызметінің кейбір бағыттарын қылмыстық процесс, жедел-іздестіру қызметі бойынша мамандар және басқалар анықтайды.

Криминолог — жан-жақты экономикалық, саяси, әлеуметтік, құқықтық және басқа да ұсыныстар бере алатын әмбебап маман емес. Қоғам өмірінің экономикалық, саяси және басқа да салаларын, құқықтың әр түрлі салаларындағы мәселелерді тереңірек талдаған сайын ол алғашында басқа мамандармен ынтымақтастықта болады, кейіннен «эстафета таяғын» олардың қолына ұстатады, содан кейін барып олар қылмыскерлікті тудыратын себептер мен жағдайларды жоюдың нақты жолдарын анықтайды.

Бұл ретте криминологте оның өзіне ғана тән зерттеу саласы болады: тікелей қылмыскерлік туындайтын әр түрлі әлеуметтік құбылыстар мен процестердегі (әлеуметтік, саяси және басқа) *өзара байланыстылықты* бөліп алу. Ол өзі алған нәтижелер жайында экономистерді, саясаткерлерді, социологтерді, құқық қор-

ғаушы және басқа мемлекеттік органдарды, жұртшылықты хабарлар етеді. Бірақ криминолог, енді болды, бұдан былай жұмыссыздық та, кедейлік те болмайды, қылмыскердің ешқайсысы жазасыз қалмайды деп қол қусырып отыруға тиіс емес. Ол жұмыссыз азаматтардың қандай бөлігі кедейлік сатысының ең төменгі баспалдағында тұрғандығын, сол себепті олардың қылмыс жасайтындығын ашып көрсетуі тиіс. Бірақ ондай адамдардың ішінде қылмыс жасамайтындар да бар. Тиісінше, кейбір тұрақты теріс құбылыстарды тез жою жөнінде мәселе көтермесе де, криминолог өз аппаратымен олардың криминогендік әрекеттерін бейтараптандыруға, оң факторлармен өзара қатынасын қамтамасыз етуге көмектесе алады (қарттарға, мүгедектерге экономикалық көмек; еңбекке жарамды адамдарды жұмысқа орналастыру; қылмыспен келген табысты «жуып-шаюға» жол бермеу және т.б.).

Сонымен қатар криминолог қылмыскерлікті азайтуға ықпалын тигізетін құбылыстарды назарға алады — ол тек криминогендік қана емес (қылмыскерлікті туындататын), сонымен қатар антикриминогендік (туындауға тосқауыл болатын) мән-жайларға да баса көңіл аударады.

Оның антикриминогендік процестер жайындағы аппараты қылмыскерлікпен күресте батымды шара қабылдауға көмектеседі².

Сонымен, біріншіден, криминология өмірдегі барлық жағдайға жан-жақты ұсыныс беретін әмбебап ғылым емес, екіншіден, қылмыскерлікпен күрес проблемасын орын мен уақыттың нақты жағдайларында шеше отырып ол өз бағытын ұстанады.

Криминологиялық тұжырымдар әлеуметтік қайта өзгеру процесінде қолданысқа алынады, солай болуға тиіс те, бірақ криминолог пен революционерді, криминолог пен билік басындағылардың жауын ажырата білу керек.

Криминолог іс жүзінде әрқашан қоғамға оның денесіндегі сыздауықты, әлеуметтік басқарудағы қателіктерді көрсететін сыншы рөлін атқарады, себебі қылмыскерлік оң жетістіктерден, жақсы өмірден туындамайды. Ал, оның ұсынысы болмаса қылмыскерліктің тасасында тұрған, кейде қоғамға «қылмыскерлік арқылы» қарағанда ғана көрінетін теріс құбылыстардан арылу мүмкін емес.

Криминологиялық құбылыстарды ескеру — қоғамдық қатынастарды құрбансыз және астан-кестен төңкеріссіз, ғылымға сүйеніп қайта құру жолындағы маңызды қадам.

Әлеуметтік жетістіктерді емес, қателіктерді ғана көрсеткені үшін криминологті айыптау пациенттің келісті түр-түсін, инабаттылығын, жақсы қасиеттерін сөз етпей, оның ауруы жайында, оны емдеудің жолын айтқан дәрігерді айыптағанмен бірдей.

Мұны айтып отырған себебіміз, КСРО кезінде криминологиялық зерттеулерге отыз жылдан аса уақыт тыйым салынған еді. Ол тыйым Қылмыскерлік пен қылмыскерді зерттеу жөніндегі мемлекеттік институт қайта ұйымдастырылып, Орталық статистика басқармасының моральдық статистика бөлімі таратылған 30 жылдардың басынан Қылмыскерліктің себептерін зерттеу және оның алдын алу шараларын қарастыру жөніндегі бүкілодақтық институт құрылған 1963 жылға дейін созылды. Бұл кезеңде қылмыскерлік проблемалары бойынша, бірақ қылмыстық құқық, криминалистика және басқа пәндер шеңберінде жекелеген ғылыми зерттеулер жүргізілді. Іс жүзінде әңгіме күрделі де бүтіндей ерекше құбылыс болып табылатын қылмыскерлік жайында емес, жекелеген қылмыстармен күрес жайында ғана еді.

КСРО құрамында болған мемлекеттердегі социализмнің ыдырауы қылмыскерліктің себептеріне, әсіресе, наркобизнес, жезөкшелік, валюталық операциялармен жасалатын қылмыстардың себептеріне жаңаша көзқарасты талап етті³.

ТМД елдерінде алғашқы Криминологиялық ассоциация 1991 жылы құрылды. Қазақстан Республикасында да Криминологиялық Ассоциация 2000 жылы құрылып, аталған ұйымның “Қылмыстылықтың алдын алу” (Предупреждение преступности) журналы 2001 жылдан бастап жылына екі рет жарық көре бастады. алғашқы Қазақстанның Криминологиялық ассоциациясының төрағасы болып заң ғылымдарының докторы, профессор И.И.Рогов сайланды.

Криминологияның ғылым ретіндегі мазмұны — бұл дегеніміз: қылмыскерлікті, оның өзгерістерін, аймақтық және әлеуметтік-топтық ерекшеліктерін зерттеу және бағалау; тиісті қылмыскерліктің детерминация және себептілік процестерін, оның өзгерістері мен айырмашылықтарын зерттеу және бағалау; қылмыскерлікпен күрес жөнінде, сондай-ақ криминологиялық зерттеулердің методологиясы мен әдістемесіне қатысты ұсыныстар дайындау.

Криминология пәнінің анықтамасымен салыстырып қарасак, мұнда, біріншіден, қылмыскерлікті, оның детерминация және себептілік процестерін, екіншіден, қылмыскерлікпен күрес

жөнінде криминологиялық зерттеулердің методологиясы әдіснамасы мен әдістемесі бойынша ұсыныс дайындауды көрсету өзінше жаңалық болып табылады.

Кез келген ғылымның методологиясы мен әдістемесі маңызды рөл атқарады, себебі олар әрқашанда зерттеу объектісіне «байланыстырылады» және оның нәтижелерінің сенімділігін, растығын анықтайды. Зерттеу әдістемелері мен әдістерінің өзіндік ерекшеліктері осы әдістерді игерген мамандардың, сондай-ақ арнаулы зерттеу мекемелерін ұйымдастырудың қажет екендігін талап етеді.

Криминология бойынша 60 жылдары шыққан алғашқы оқулықтарда оның пәні мен мазмұнын қарастырғанда *қылмыскердің жеке басы* сөз болмайды. “Қылмыскердің тұлғасын жалпы анықтаудан теория жүзінде бас тарту дегеніміз жеке дараны әлеуметтік айналдырудан бас тарту деген сөз, ол ойлап қарасаныз криминологиялық теорияны әдістемелік негізден айырады” — деп У.С. Жекебаев дұрыс айтқан болатын⁴. Кейін қылмыскерлікпен, оның себептерімен, қылмыскерліктің алдын алу шараларымен қатар ол жайында сөз қозғала бастады. Ондағы мақсат — криминологтердің оған өзінше бөлек назар аударуы керек екендігін, қоғамдық қатынастарды зерттеу қылмыскердің жеке басын зерттеуді алмастыра алмайтындығын, ал қылмыскерлікке және оның себептеріне ықпал ету — адамның өмір салтын сауықтыру және белгілі бір жеке мінезқұлықты түзету екендігін көрсету еді. Криминология пәнін, оның мазмұнын анықтаудағы мұндай көзқарас өзін ақтады, себебі ол, мысалы, қылмыскердің жеке басын криминологиялық зерттеудің дамуына септігін тигізді. Осы күні зерттеулер нәтижелерінің маңыздылығы даусыз, енді криминологияның пәні мен мазмұнын анықтауда қылмыскердің жеке басын қылмыскерліктен бөлек, оның себептері мен алдын алу шараларынан бөлек сөз етуге болмайды. Қылмыскердің жеке басын криминология пәнінде бөліп алудың жасандылық сипаты бар, ол жайында алда сөз болады.

§ 2. Криминологияның ғылым ретінде қалыптасуы және дамуы

Қылмыстардың себептері, олар үшін жауапкершілік принциптері туралы көптеген негізге алынатын идеялар адамзат тарихының бастапқы кездерінде-ақ пайда болған⁵.

Криминология тарихы, өзінше дербес ғылым ретінде 19 ғасырдан басталды, жаратылыстық-ғылыми әдістерді қолдану аясы кеңіді. Олар қоғамдық ғылымдарға да ене бастады.

19 ғасырдың 1-жартысында криминологияның дербес ғылым ретінде қалыптасуына зерттеулердің мына төрт түрі айқын әсерін тигізді: 1) антропологиялық; 2) статистикалық; 3) әлеуметтік-экономикалық, социологиялық және т.б., олар арқылы қылмыскерлік факторларына және оларға ықпал ету тетіктеріне талдау жасалды; 4) әлеуметтік-құқықтық.

Антропологиялық зерттеулердің негізін қалаушы френолог Галль болатын. Ол қылмыс жасайтын адамдарды үш категорияға бөлді, қылмыскерлерді биологиялық топтастырудың басын бастады. Кейін туа қылмыскер деген идеяны бұрынғы түрме дәрігері, сот-медицинасының итальяндық профессоры Цезарь (немесе Чезаре) Ломброзо тамаша негіздеді. «Қылмыскер болып туады» — деді ол өзінің алғашқы еңбегінде. Кейін ол туа қылмыскер болу — типтердің біреуі ғана, ал өсе келе өмір ықпалымен қылмыскер болатын басқалар да бар екенін мойындады. Ламбронның бұл жұмысы күшті дау туғызды: бір авторлар оны қоллады, басқалары оның идеясын қолламады, өздерінше зерттеулер жүргізді. 19 ғасырдың соңы — 20 ғасырдың басында қылмыстық антропология жөнінде бірқатар халықаралық конгрестер өтті, оларға қатысқандардың көбісі Ломброзо теориясын сынады⁶.

Ломброзо болса қылмыскерлерді және қылмыс жасау себептерін зерттеу ауқымын кеңейтіп, айтысты жалғастырды. Ол өзінің кейінгі жұмыстарында сыртқы ортаның қылмыскерлікке ықпал ететін әр түрлі факторларына назар аударды, туа қылмыскер болатындық туралы теориясынан бас тартпаса да біртіндеп әлеуметтік факторларға көңіл бөле бастады.

Ломброзонның идеясын оның шәкірттері — белгілі итальян ғалымдары Рафаэль Гарофало мен Энрико Ферри дамытты, олар қылмыскерліктің әлеуметтік факторларына баса назар аударды. Ферридің пікірінше, антропологиялық мектептің айрықшылығы сонда, ол органикалық және психикалық келбеттері, мұралаған және жүре біткен қасиеттері арқылы қылмыскердің жай адамнан өзгеше екендігін мойындады (*par des anomalies organiques et psychiques*), қылмыскерлерді адамзат тұқымының ерекше бір түрі деп санады (*une classe speciale, une variete de l'espce humaine*). Тиісінше, жазаны, қоғамның осы «адамзат тұқымының бір түрінен» қорғанысы ретінде қарады.

Бұл бағытты жақтаушылар Францияда және басқа да елдерде болды. Ресейде П.Н. Тарановскийдің, Д.А. Чиждің жұмыстары, біршама Д. Дрильдің және басқа авторлардың жұмыстары антропологиялық бағытқа жақын болды.

Айтулы криминологиялық жұмыстардың бірі — «Қылмыскерліктің экономикалық факторынын» авторы Ван-Кан кейіндері былай деп жазды: «Ламбронның еңбегі сонда, ол криминология саласындағы ойды оятты, жүйе құрды, тапқыр және батыл гипотеза жасады, ал нәзік талдамалар мен түйінді тұжырымдарды ол өз шәкірттеріне қалдырды».

Ресейде А.Хвостов, Францияда А.Герри, Бельгияда Э.Дюкпेतю қылмыскерлік жайында жинақталған деректерге арнаулы статистикалық зерттеулер жүргізді. Олардың қылмыскерліктегі заңдылықты зерттеу үшін қаншалықты маңызды екендігін бельгиялық математик әрі статист А.Кетле айқын көрсете білді. 1836 жылы А.Кетленің «Адам және оның қабілетінің дамуы немесе қоғамдық физика тәжірибесі» атты шығармасы жарық көрді, онда автор былай деп жазды: «Қылмысқа қатысты нәрселердің бәрінде сандар соншалықты тұрақты қайталанатын, ол жағдайға назар аудармасқа болмайды. Қылмыстардың белгілі бір түрлерінің жыл сайын ұдайы қайталанып тұратындығы және олар үшін берілетін жаза түрлерінің де сол пропорцияда болатындығы қылмыстық соттың бізге беріп отырған қызықты статистикалық мәліметтері; мен оларды өзімнің әр түрлі шығармаларымда бетке ұстадым, әрқашан қайталаудан жалықпадым: таңғаларлық дәлдікпен төлем жасап тұратын бюджет бар, ол — зындан, түрме, эшафот бюджеті; сол бюджеттің азаюын ойластыруымыз керек».

Мұндай зерттеулерді басқа авторлар да жалғастырды, олардың көмегімен, біріншіден, қылмысты немесе қылмыстарды зерттеуден статистикалық заңдылығы бар жаппай әлеуметтік құбылыс болып табылатын қылмыскерлікті зерттеуге қадам жасалды, екіншіден, қылмыскерлік туралы статистикалық мәліметтердегі өзгерістер мен қоғамдағы өзгерістер арасындағы өзара байланыс көрсетілген.

Ал, әлеуметтік-экономикалық, социологиялық зерттеулерді алатын болсақ, көптеген авторлар (Ферри, Гарофало, Марро, кейінірек Ашшафенбург және басқалар) қылмыскерліктің әр түрлі әлеуметтік факторлармен статистикалық байланысын көрсетті.

1844—1845 жылдары жас Фридрих Энгельс «Англиядағы жұмысшы табының жағдайы» атты кітап жазды, онда «Өз байқауым және шын көздер бойынша» деген тарау бар. Бұл іс жүзінде қоғамдық жағдайлардың қылмыскерлікке ықпал ету факторын ғана емес, ондай ықпалдың тегігін, қылмыскерліктің әлеуметтік мәнін

алғаш рет тереңірек зерттеу болды. «Әлеуметтік тәртіпті сыйламау өзінің ең ақырғы сатысында — қылмыскерлікте айқын көрініс табады. Жұмысшыны моральдық азғындауға алып келген себептер әдеттегіден гөрі күштірек, жиналып әрекет ететін болса, онда, Реомюр бойынша 80 градуста су сұйық күйден газға өтетіні сияқты жұмысшы да қалайда қылмыскерге айналады»⁷ — деп жазды Ф.Энгельс. Қылмыскерлік дегеніміз әлеуметтік соғыстың көрініс табуы, Энгельс айтқандай, «әркім өзін ойлайды, өзі үшін басқалардың бәріне қарсы тұрады, ал өзінің қас жауы болып табылатын сол басқаларға зиян келтіру керек пе деген мәселені тек өз қамына байланыстырып шешеді. Қылмыскерлік кестесі көрсетіп отырғандай, бұл шайқас жылдан жылға ушығып, етек алып барады; жауласушы тараптар біртіндеп өліспей беріспейтін екі лагерге бөліне бастады: мұнда — буржуазия, онда — пролетариат. Бұл барлығының барлығына қарсы және буржуазияның пролетариатқа қарсы соғысы бізді таңдандырмау керек, себебі ол жеке бәсекелестік принципінің біртіндеп жүзеге асуы болып табылады».

Фридрих Энгельс, біріншіден, адамдар мінез-құлқындағы жалпы келеңсіз әлеуметтік ауытқулардың себептерін емес, тек қылмыскерліктің себептерін негіздеді; екіншіден, жеке мүдденің, еркін бәсекелестіктің толық үстемдігі, жеке меншігі жоқ, жалданбалы еңбек адамдарының мүдделері мен құқықтарын ешбір елемеушілігі орын алып отырған жағдайдағы қылмыскерлік заңдылығын көрсетті. Осыдан барып қоғамдық және саяси мекемелерді, қоғамның қоғамдық-әлеуметтік қалпын өзгерту қылмыскерлікпен күрес шараларының ең бастысына айналады.

Әлеуметтік-құқықтық зерттеулердің, құқық социологиясының дамуы қылмыстардың әлеуметтік негізіне, құқық нормаларының бұзылу себептеріне, қылмыс үшін жаза қолданғанда оларды ескеру қажеттігіне назар аударды, талап етті. Қылмыстық саясат туралы ілім пайда болды⁸.

Қылмыстардың себептерімен және олардың алдын алу шараларымен криминалистер айналыса бастады. Жапония профессоры Кан Уэда өз еліндегі криминологиялық зерттеулердің пайда болуын қылмыстық саясат пен түрме ісіне жасалған реформамен байланыстырады⁹.

Осының бәрі қылмыскерлік жөніндегі арнаулы зерттеушілердің, оның заңдылықтары мен себептерін зерттеудің, яғни криминологияның пайда болуына әкелді.

Римдегі кассациялық соттын прокуроры барон Р. Гарофало өзінің 1890 жылы жарық көрген кітабын «Криминология» деп атаған.

§3. Криминология ғылым жүйесінде

Бірқатар авторлар криминологияны пәнраралық ғылым деп санайды, криминалист заңгер де, қоғамтанушы да болуы тиіс дейді. Бұл криминалист үшін мақтанарлық жай. Бұндай көзқарас бірқатар тактикалық мәселелерді шешерде қиындық тудырады. Мысалы, криминологтерді қай мамандық шеңберінде дайындау керек? «Пәнраралық» ғылым деген не? Ол қай пәндер арасында?

Сонымен қатар, пәнраралық зерттеулер мен пәнраралық ғылымды айыра білу керек. Мұндай зерттеулерге әр түрлі мамандар қатысады, ал маман-криминолог деген кім, оған не үйрету керек, оны базалық даярлау қандай болуы тиіс?

Бұл мәселелер әр түрлі шешілді және шешіліп келеді. Бұған негізі төрт көзқарас бар:

1. Криминология – қылмыскерлік социологиясы және зерттеушіні социологиялық даярлау базалық болуы тиіс. Осыған байланысты бірқатар мемлекеттерде криминологияны заңгерлер емес, болашақ социологтер өтеді (АҚШ, Ұлыбритания және т.б.).

2. Криминология – заң ғылымы және мамандарды заңдық даярлау базалық болуы тиіс. Оған мынадай аргументтер келтірілген: қылмыстың шекарасын заң белгілейді, қылмыскерлікпен оның барлық аспектісінде күресуді заң құқық бұзушылықтың басқа түрлерімен және өзге де келеңсіз әлеуметтік ауытқулармен салыстырғанда өте мұқият реттейді.

Ресейде, Батыс Еуропаның бірқатар мемлекеттерінде криминологияны заң факультеттерінде өтеді. Тиісінше, криминология, заң мамандықтарының бірі ретінде қаралады. Бұл ретте, криминолог, басқа маман-заңгерлерге қарағанда социологияны, әлеуметтік психологияны жақсы білуге тиіс деген ұғым бар. Басқа сөзбен айтқанда, криминология әлеуметтік-құқықтық ғылым деп саналады. Шындығына келгенде, юриспруденцияға, әлемге социологиялық кең көзқараста болу тән. Сондықтан да болар, болашақ заңгерлер философияны да, психологияны да, экономиканы да, статистиканы да, сот психиатриясын да, сот медицинасын да өтуге тиіс. Юриспруденция (Заңнама) жалаң заңдық-догматикалық көзқарастан әлдеқашан өтіп кетті. Әрине, заңгерлерді мамандандыру бар. Ол заңгерлердің философия негізін, психологияны, статистиканы және т.б. білуімен шектелмейді. Олар «криминалдық цикл» деп аталатын пәндерді жақсы игеруі тиіс (қылмыстық құқық, қылмыстық процесс, сот статистикасы және т.б.).

3. Криминологиялық зерттеулер — бұл бәрінен бұрын, адамның мінез-құлқын зерттеу, сондықтан оны маман-психологтер, психиатрлар жүргізуі тиіс. Бұл «клиникалық» криминология деп аталатынның өкілдеріне тән. Бірақ соңғы онжылдықтар практикасында мұндай көзқарас социологиялық, экономикалық, заңдық және басқа танымдар ескеріліп жүзеге асырылатын, яғни кешенді немесе пәнаралық деп саналатын криминологиялық зерттеудің объектісіне айналды.

4. Криминологиялық зерттеу, бұл — пәнаралық зерттеу. «Криминология — айрықша тұтастық құрайтын әр түрлі білімдер мен әдістердің жүйесі, сондай-ақ қылмыскерлікті зерттеуге бағытталған пәнаралық ғылыми-зерттеу қызметінің айрықша жүйесі» — деп санайды В.Б.Першин мен А.Н.Подрядов¹⁰. Мұндай көзқараспен криминологияны «кешенді ғылым» деп те атауға болады.

Мынадай сұрақтар туындайды: құқықпен қоса социология туралы неге сөз болады? Неге экономика, саясаттану және басқа ғылымдар жайында емес? Ал социология дегеніміз — қоғам өмірінің әлеуметтік саласының заңдылығын зерттейтін қоғамдық ғылымдардың бірі ғана.

60 жылдары КСРО-да криминология қайта дамығаннан кейін өмірдің өзі эксперимент қоя бастады. Қылмыскерліктің себептерін зерттеу және олардың алдын алу шараларын дайындау жөніндегі Бүкілодақтық институттың кадрлары философия, заң, социология, психология және басқа салалардың мамандарынан жинақталды. Басқаларына карағанда заңгерлер криминологиялық зерттеулерді тез игеріп кетті. Алғашында қиындық көрді, себебі олар криминологияны жоғары заң оқу орындарында оқымаған еді, тек аға буын криминологтермен қатынаста болды, кітапханаларды пайдаланды, басқа мамандармен зерттеулерге, жарыссөзге қатысты. Отандық криминологияның қазіргі мектебін құрған сол заңгерлер еді.

Заң білімі криминологтерге, қажетті жағдайларда, нақты құқықтық шешім ұсынуға, адресаттардың құқықтық құзыретін ескере отырып өз ұсыныстарының адресаттарын дәл таңдауға мүмкіндік береді. Криминологтің тергеуші, прокурор, судья, адвокат болып жинақтаған тәжірибесі де елеулі рөл атқарады. Бұл қылмыскерлікті де, онымен күрестің жолдарын да нақты жағдайда көріп-білуге мүмкіндік береді.

Ресейде және юриспруденция шеңберінде өзі дамыған басқа елдерде криминология криминалдық цикл ғылымдары үшін (қыл-

мыстық, қылмыстық-атқару құқығы, қылмыстық процесс, криминалистика, жедел-іздестіру қызметі, сот психологиясы және т.б.) жалпы теориялық ғылымға айналды. Криминалдық цикл ғылымдарының саны тұрақты емес.

Криминология мен бұл ғылымдардың арақатынасын мемлекет және құқық теориясы мен басқа заң пәндерінің арақатынасымен салыстыруға болады.

Криминология жөніндегі оқулықтар мен оқу орындарында криминологияның прокурорлық қадағалаумен, азаматтық құқық және процеспен, басқа да құқық мамандықтарымен, сондай-ақ өзге де қоғамдық ғылымдармен: философиямен, политологиямен, социологиямен, экономикамен, демографиямен, әлеуметтік және жалпы психологиямен, статистикамен тығыз байланыста екендігі жайында айтылған¹¹.

Криминологияда сөзсіз практикалық сипат бар екендігін көрсетуге болады: оның ұсыныстары негізінде қылмыскерлікпен күрестің бағдарламасы жасалады, заңнамалар өзгереді, қоғамдық қатынастар жетілдіріледі, қылмыстардың себептері, қылмыскердің жеке басы туралы мәліметтер көрініс табатын қылмыстық-іс жүргізу құжаттары, прокурорлық қадағалау актілері жасалады және т.б. Тергеуші, прокурор, судья, жедел-іздестіру, контрбарлау, барлау қызметін жүзеге асырушы адамдар, адвокат қылмыстың себептері мен жағдайларын дұрыс талдай алуға, қылмыскердің жеке басын дұрыс бағалай білуге, ол себептер мен жағдайларға шара қолдануға міндетті. Заң консультанттары мен нотариустар криминалдық мәмілеге жол бермеуі керек.

Сонымен қатар, белгілі бір әлеуметтік құбылыстың заңдылықтарын зерттейтін криминология адам және қоғам туралы ғылыми ұсыныстар жасауға өз үлесін қосады.

Қазақстанда криминологиялық зерттеулермен ғылыми мекемелер мен жоғары заң оқу орындарының қызметкерлері айналысады.

1991 жылы криминологтер Криминологиялық қауымдастық құрды, бұл – заңды тұлға болып табылатын ерікті, өзін-өзі басқаратын қоғамдық бірлестік. Оның жұмысының негізгі нысандары: семинарлар мен конференциялар өткізу, арнайы әдебиет шығару¹², криминологиялық сараптама жүргізу, заң жобаларын жасауға қатысу, зерттеулер ұйымдастыру, тиісті мамандармен халықаралық байланыстар орнату.

Қазақстан криминалистеріне тән қасиет – қылмыскерлікті шетелдік және халықаралық зерттеуге қатты ықылас қою. Криминология жөніндегі көптеген еңбектер орыс тіліне аударылды, ал отандық ғалымдардың еңбектері шет елдерде басылып шығуда.

2-тарау. КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ МЕТОДОЛОГИЯСЫ МЕН ӘДІСТЕМЕСІ

§1. Методология және әдістеме ұғымы. §2. Танымның жалпы ғылыми әдістерін криминологияда қолдану. §3. Криминологияда нақты социологиялық әдістерді қолдану. §4. Криминологиялық зерттеулердің әдістемесі.

§1. Методология және әдістеме ұғымы

Methodos грекше сөзбе-сөз алғанда «бірдемеге жол», зерттеу дегенді білдіреді. Ғылыми айналымда «методология», «әдістеме», «әдіс» және бірқатар сөздер пайдаланылады. «Әдіс» дегеніміз амал, зерттеу тәсілі. Әдістеме – зерттеу әдістерінің жиынтығы. Методология – бірдемені ғылыми зерттеудің жолдары, әдістері туралы ілім.

Кез келген басқа зерттеулер сияқты криминологиялық зерттеулердің методологиясы зерттеу заты мен объектісіне, зерттеуші алдыға қойған мақсатқа байланысты. Адамды зерттеу әдістемесі өлі табиғатты зерттеу әдістемесімен бірдей бола алмайды, қоғам мен адамды зерттеу әдістемелері де басқа.

Криминологиялық зерттеулер қылмыскерлікті тудыратын күрделі қоғамдық процестерді де, қылмысты жасайтын адамдардың мінез-құлқын да қозғайды. Криминологияның қылмыстық-антропологиялық бағытының өкілдері антропологиялық медициналық зерттеулер жүргізді. Сонымен қатар, «қиын жағдай криминологиясы» («критическая криминология») деп аталатынды жақтаушылар қоғамдық қатынастарға социологиялық, политологиялық, экономикалық және басқадай талдау жасап, қылмыскерді тудыратын қоғам сипаттамасын ғана талдаса, сол жеткілікті дегенді айтады. Бұл ретте олар қылмыскерліктің өзіне, қылмыскерлерді зерттеуге назар аудару керек деп санамайды. Бұл қылмыскерлікті және оның себептерін толық зерттеуге кедергі келтіретін өзара алшак пікірлер.

Жалпы криминологиялық таным диалектикалық — материалістік ілімді пайдалануға негізделеді.

Біріншіден, қылмыскерлік *әлеуметтік* құбылыс ретінде қаралады, және тиісінше, оны зерттегенде әлеуметтік ғылымдардың, оның ішінде социологияның, әлеуметтік психологияның әдістері пайдаланылады. Әр түрлі әлеуметтік құбылыстармен, процестермен, институттармен қатар адам да зерттеледі, бірақ ол биологиялық тұрғыдан емес қоғам мүшесі, қоғамдық дамудың жемісі ретінде зерттеледі. Криминологтердің қылмыскердің жеке басы туралы айтып жүргені кездейсоқтық емес.

Екіншіден, қылмыскерлік басқа құбылыстармен және процестермен өзара әрекеттестікте, өзара байланыста талданады. Ол әрқашанда қоғамдық қатынастар тұрғысынан қаралады. Қылмыскерлік — қоғаммен қатар тұрған бірдеме емес, ол сол қоғамда бар, оның дәстүрлі жақтарын: саяси, экономикалық, әлеуметтік, рухани салаларын түйреп өтетін құбылыс.

Қылмыскерлік адам әрекетінің өзге де актілерімен өзара байланыста, оның барлық тіршілігі тұрғысынан қаралады.

Үшіншіден, криминологиялық маңыздылыққа ие құбылыстар (қылмыстар, қылмыскерлік, олардың детерминациясы, себептері және т.б.) олардың қозғалысы мен өзгерісінде, өткенді, осы кезді зерттеу және болашақты болжау арқылы зерттеледі.

Төртіншіден, криминологиялық маңыздылыққа ие құбылыстардың дамуы *сандық өзгерістер жинақтала, дами келе санаға өтетін, қылмыскерліктің жаңа күйін тудыратын* процесс ретінде қаралады. Бұл қылмыскерлікпен күресті жетілдіру үшін маңызды болып табылады.

Бесіншіден, зерттелетін криминалдық құбылыстардың ішкі қайшылықтары, әр түрлі жақтары да, криминалдық және басқа да әлеуметтік құбылыстар арасындағы сыртқы қайшылықтар да ескеріледі. Сонымен қатар, *ішкі және сыртқы қайшылықтардың өзара әрекеттестігі* де назарға алынады. Қайшылықтар күресі ғана тиісті құбылыстардың даму көзі болып табылады. Қылмыскерлікпен күрес, қылмыскерліктің алдын алу дегеніміз — бір жағынан келеңсіз жақтардан арылу және оң жақтарға сүйену, оларды дамыту және мадақтау.

Криминолог нақты зерттеуді қылмыскерлікті талдаудан бастауы керек, содан соң оның детерминациясы мен себептілігі процестерін зерттеуге көшеді.

Қылмыскерлік — қоғам жемісі, бірақ оған қоғам дертінен туындай салған, көзге бадырайтып көрініп тұрған нәрсе деп қарауға болмайды. Қоғам өзгергенде қылмыскерлік онымен бірге, тез өзгере салмайды. Онда өзіндік ерекше сипаттама бар, сондықтан оған өзінше қарау керек. Қылмыскерлікті сыртқы жағдайлардың өзгергеніне қарай бірден өзгере салмайтын, тұрақталып қалған «бедермен» салыстыруға болады. Адамдар катып қалған саз батпақтың бетінен ежелгі өсімдік іздерін табады. Қылмыскерлікті талдағанда қоғамдық қатынастардың бүгінгі сипатамасын ғана емес, адамдар санасында, олардың дәстүрінде, іс-әрекетінде сақталып қалған өткенін де көруге болады. Тіптен, қылмыскерліктің өзі де қоғамға ықпал етеді.

Криминологиялық зерттеудің методологиясы тағы да бір проблеманың шешіміне байланысты. Кейбір ғалымдардың пікірінше, қылмыскерлік дегеніміз — абстракция. Жекелеген қылмыстар және қылмыстардың жекелеген түрлері нақты өмірде бар. Мұндай ойдың логикасы мынадай: қылмыскерлік дегеніміз — қылмыстардың жасалынатындығын білдіреді, ал жасалынатындық нәтижесінде не туындайды, ол — көптеген мән-жайларға, адамның биологиялық және басқа да қасиеттеріне, ол үшін қарастырылған сыртқы жағдайларға байланысты. Бұл ретте зерттеушіні не туындайтыны емес, сол жасалынатын процесс қызықтырады деп дәлелдейді. Басқа авторлар қылмыстылықты оның детерминация процесімен теңдестіруге болмайды, ол оның нәтижесі, оған өзінше назар аудару керек дейді.

§2. Танымның жалпы ғылыми әдістерін криминологияда қолдану

Криминологиялық зерттеуде танымның мынадай жалпы ғылыми әдістері пайдаланылады:

- 1) абстрактіден нақтыға көтерілу;
- 2) жорамал;
- 3) жүйелік-құрылымдық талдама (жүйелік амал);
- 4) тарихи әдіс;
- 5) салыстыру;
- 6) динамикалық және статистикалық әдістер.

1. *Абстрактіден нақтыға көтерілу.* Танымның бұл әдісі зерттеушінің теориялық даярлығының белгілі бір деңгейде болу-

ын, жорамал жасауды, теориялық ұғымдар мен түсініктерді пайдалануды, абстрактілі ойлауды керек етеді.

Бұл ретте екі маңызды кезеңді ескеру керек:

– бұрындары жасалғандармен танысу керек. Қылмыскерлік туралы үйреншікті түсініктерге ғана сүйенген, бірақ криминология теориясын игермеген, бұрынғылар алған ғылыми мәліметтермен таныспаған зерттеушілер *ғылыми негізделген* ережелер бере алмайды;

– «қылмыскерлік» құбылысының және оны туындататын процестердің жете танылмағандығы туралы, ол құбылыстың ұдайы өзгеріп тұратындығы туралы ой естен шықпау керек. Сондықтан да зерттеу процесінде криминолог «ашық жүйе» болуы тиіс және ол жана мәліметтерді бұрыннан бар теориялық ұғымдар мен схемаларға «сыйдыруға» барлық күшін салып тырыспауы керек.

2. *Жорамал*. Ол іздестіру бағытын көрсетеді, зерттеуші назарын шындықтың қандай да бір кездеріне аударады, зерттеуді бір мақсатқа бағыттауға мүмкіндік береді.

Жорамал, біріншіден, криминологияда белгіленген ғылыми негізделген ережелермен үйлесімде болуы тиіс, екіншіден, тиісті болжамның дәлелді болу мүмкіндігімен сипатталуы керек.

Болжамның бәрі бірдей жорамал бола бермейді. Өзін тексеруге тұрарлықтай болжамды жорамал деп айтуға болады. Жорамалды ұсыну, оны қалыптастыру бұрыннан бар теориялық және эмпириялық мәліметтерге баға беруді, оларды зерттеу пәнімен, объектісімен және мақсатымен салыстыруды қажет етеді. Бұл жұмыс зерттеу бағдарламасын даярлау процесінде жүргізіледі.

3. *Жүйелік амал*. Бұл әдіс саны белгілі өзара байланысты элементтерді қамтитын белгілі бір құрылымы бар белгілі бір күрделі ұйымдасқан жүйе ретінде зерттелетін объектіні (біздің жағдайда қылмыскерлік пен қоғам) қарауды көздейді. Қылмыскерлік дегеніміз көптеген жай қылмыстар ғана емес, олардың жүйесі, ол жайында келесі тарауда толығырақ айтылады. Өте жалпы түрде жүйені қандай да бір тұтастық құрайтын өзара байланысты элементтердің кешені деп ұғыну қалыптасқан.

Криминологияда жүйелік-құрылымдық әдісті қолданудың екі аспектісінің өзара байланысында маңыздылық бар. Біріншіден, қылмыскерлікті көптеген өзара байланысты қылмыстар мен оларды жасаған адамдардың жиынтығы және олардың арасындағы өзара әрекеттестікті табу деп қарастыру. Бұл ретте қылмыскерліктің құрылымы, әр түрлі элементтердің сипаттамасы, олардың өзара

өрекеттестігі талданады. Екіншіден, қылмыскерлік неғұрлым ортақ жүйенің — қоғамның шеңберінде зерттеледі. Қылмыскерліктің қоғамның әр түрлі сипаттамаларымен сыртқы байланыстары ашылады, оның ішіндегі бастылары, яғни қылмыскерлікті тудыратын себептік байланыстар бөлініп алынады.

Жүйелік-құрылымдық талдау процесінде, әдетте, математикалық әдістер кең пайдаланылады. Криминологияда оларды пайдалану онша дамыған жоқ. Математикалық модельдеу әдістері шектеулі қолданылады. Сонымен қатар, корреляциялық, кластерлік талдаулар жүргізу және электрондық-есептегіш машиналар пайдаланып басқа да математикалық әдістерді қолдану практикасы кең таралған.

4. *Тарихи әдіс*. Ол қылмыскерлікті тарихи тұрғыдан, қозғалыста зерттеуді қамтамасыз етеді. Қылмыскерлікке талдау жасағанда, әдетте, қылмыскерліктің сипаттамасы мен үрдісін, сондай-ақ оның өзге құбылыстармен байланысын ашуға мүмкіндік беретіндей ұзақ кезең алынады.

Қылмыскерліктің аймақтық ерекшеліктерін зерттегенде тарихи әдістің бір түрі ретінде салыстырмалы-тарихи әдіс алынады. Бұл ретте мыналар жүзеге асырылады: а) әр түрлі аймақтарда бір кезең аралығында болған бір типті оқиғаларды (көмелетке толмағандардың, жастардың жасаған қылмыстарын т.б.) салыстыру; ә) әр аймақтардағы бірдей сипаттамаларды әр түрлі кезең бойынша салыстыру.

5. *Салыстырмалы әдіс*. Әр мемлекеттердегі, мемлекеттің әр аймақтарындағы қылмыскерлік, жынысы, жасы және әлеуметтік жағдайы және т.б. әр түрлі адамдардың қылмыскерлігі салыстырылады.

Ұқсастық әдісі қолданылғанда кеңістік-уақытқа байланысты қылмыскерлік сипаттамасының қылмыскерліктің қайталанып тұратын сипаттамасымен және адамдар өмірінің қайталанып тұратын жағдайымен ұқсастығы анықталады. Тиісті ұқсастықтар бұл жағдайлар мен қылмыскерліктің өзара байланыстарының фактісі мен тетігін ары қарай зерттеуге негіздеме болады. Айырмашылық әдісін пайдаланғанда қылмыскерліктің бір мемлекеттерде, бір аймақтарда кездесетін, ал басқаларда кездеспейтін сипаттамалары анықталады. Мұндай материалдар қылмыскерліктің ортаның нақты жағдайларымен себептік байланыста екендігі туралы болжам жасауға да және оны тексеруге де негіз болады.

6. *Динамикалық және статистикалық әдістер* криминологиялық зерттеулерде кеңінен қолданылады. Әсіресе, қылмыскерлікте

жататын осы жаппай құбылыстарды зерттеуде бұл статистикалық әдіс кеңінен пайдаланылады. Динамикалық және статистикалық әдістер әр түрлі білім береді. *Динамикалық заңдылықтар* дегеніміз даму заңдылығы. Оларды қолдану себептік байланыстарды анықтауға алып келеді. Мысалы, 20 жыл бойы кәмелетке толмай қылмыс жасаған 140-тан аса адамның жеке басының сипаттамалары мен тағдырларына кешенді зерттеу жүргізілді. Зерттеудің бірінші кезеңі – 14–17 жастағыларды қылмыс жасағаннан кейін бірден зерттеу, екінші кезең – 10 жылдан соң, үшінші – тағы 10 жыл өткеннен кейін. Бұл біреулердің қылмысты қайталағандығы, біреулердің дұрыс жолға түскендігі, ал біреулердің азғындап кеткендігі қандай мән-жағдайлармен байланысты екендігін анықтауға мүмкіндік берді.

Жалпы қасиеттерді таба және сипаттай отырып, статистика үлкен сандар заңының әрекетіне негізделген жалпы статистикалық заңдылықтарды анықтайды. Олар заңдылықтардың қалыптасуының ішкі тетігін түсіндіреді, себептік байланыстарды бөлектеп қарамайды. Статистикалық заңдылықтарды іздестіру құбылыстардың ортақ қасиеттерін табу және сипаттау жолдарымен жүзеге асырылады. Мысалы, бұрын рецидивистердің 60 %-ынан 80 %-ына дейін алғашқы қылмысты кәмелетке толмаған жаста жасағандығын статистика дәлелдеген болатын. Бірақ бұл статистикалық заңдылық неге негізделген? Жоғарыда аталған ұзақ уақыттық зерттеу осы құбылыстың тетігін ашуға мүмкіндік берді.

Заңдылықтарды іздестіру әрқашанда статистикалық зерттеулермен байланысты. Бірақ олардың сипаттарын (себептік, жағдайлар байланысы немесе өзгедей) табу әдістер кешенін қолдануды талап етеді.

Статистикалық зерттеулерде жинақтап қорытылатын көрсеткіштер пайдаланылады. Оларға мынадай негізгі талаптар қойылады:

а) зерттелетін жиынтық құрамы жағынан біртекті болуға тиіс. Мысалы, 1997 жылдың I-қантарына дейін және одан кейін тіркелген қылмыстарды салыстыра салуға болмайды, себебі Қазақстан Республикасының жаңа Қылмыстық кодексі енгізілгеннен кейін заң шығарушы қылмыстар қатарына жатқызатын іс-әрекеттер шеңбері өзгерді, Қылмыстық кодекстің көптеген баптарының диспозицияларының түсініктемесі де өзгеріссіз қалған жоқ;

ә) зерттелетін жиынтық едәуір кең ауқымды болуы тиіс, ондай болмаса кездейсоқ ауытқулар нәтижеге ықпал етуі мүмкін.